

دانشکده الهیات و معارف اسلامی (شہید مطہری)

پایان‌نامه کارشناسی ارشد

الهیات و معارف اسلامی گرایش ادیان و عرفان تطبیقی

عنوان:

«تصحیح انتقادی، تعلیق و نقد و بررسی نسخه تبصره المؤمنین»

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر علی اشرف امامی

استاد مشاور:

جناب آقای دکتر منصور معتمدی

دانشجو:

علی ولی پور

تابستان ۱۳۸۹

چکیده

کتاب *تبصره المؤمنین* (نگارش در سال ۱۰۸۰ق) تالیف محمد مؤمن حسینی تنکابنی، جوابیه و ردیه ای بر سخنان ملامحمد طاهر قمی در کتاب *تحفه الاخیار* است. این تحقیق تصحیح انتقادی و نقد و بررسی این کتاب است که نسخه مجلس شورای اسلامی اساس قرار داده شده و با سه نسخه دیگر مقابله شده است. نویسنده کتاب یکی از پزشکان دربار شاه سلیمان صفوی (۱۰۷۷) است. وی در عصری زندگی می کند که تصوف و صوفیان اگرچه در حمایت نسبی حکومت هستند، اما در موضع ضعف قرار دارند و فقها و مشرکان با عناوین مختلف صدر، شیخ الاسلام و... دارای قدرت و نفوذ در حاکمیت دولت صفوی هستند و صوفیه را مورد شدیدترین انتقادات قرار می دهند. در عصر صفوی به دلیل حکومت شیعی، یکی از اهرمهای جریان ضد تصوف، مبارزه با تصوف به عنوان یک جریان سنی است. این کتاب علاوه بر پاسخ به انتقادات و تکفیرهای ملامحمد طاهر به عرفا و مشایخ صوفیه، سعی در اثبات تشیع آنها نیز دارد. در بخش دیگر تحقیق به نقد و بررسی کتاب و دیدگاههای هر دو طرف پرداخته شده است و در بخش تعلیقات و ارجاعات به منابع و مآخذ این کتاب و سایر منابع مراجعه و توضیحات لازم داده شده است.

کلید واژه ها: تصوف، محمد مؤمن تنکابنی، محمد طاهر قمی، دفاعیه ها و ردیه ها، نقد و بررسی، تبصره

المؤمنین

تقدیر و تشکر

ستایش مخصوص و شایسته خداوندی است که جهانیان را از تاریکی ها به روشنایی هدایت نمود.

سپاس مخصوص آن یگانه ای است که بذر حقیقت جویی و کسب علم را در ذات و سرشت آدمی قرار داده و از سرچشمه حکمت و فضیلت خود طالبان حقیقت را رهنمون ساخته است.

بعد از حمد و سپاس خداوند بلند مرتبه وظیفه دارم از کلیه افرادی که در تهیه و تدوین این پایان نامه مرا یاری و کمک کرده اند تقدیر و تشکر نمایم.

در ابتدا از راهنمایی های دلسوزانه و عالمانه جناب آقای دکتر علی اشرف امامی به عنوان استاد راهنما و جناب آقای دکتر منصور معتمدی که به عنوان استاد مشاور با دقت و ظرافت علمی خود بنده را در نوشتن پایان نامه یاری نمودند کمال تشکر و امتنان و تقدیر و سپاس را دارم.

و بر خود فرض می دانم که از زحمات اساتید گرانقدر و بزرگوار جناب آقای دکتر حسن زاده و جناب آقای دکتر قرائی که در طول دوره و در امر تحقیق از راهنمایی های عالمانه ایشان استفاده نموده ام، صمیمانه تشکر و قدر دانی نمایم.

بخش اول

پیش گفتار	۱
مقدمه	۴
تعریف مسأله و تبیین موضوع	۴
پیشینه تحقیق	۴
سؤال های اساسی تحقیق	۴
فرضیه های تحقیق	۵
ضرورت تحقیق و هدف	۵
روش انجام تحقیق	۶
ساختار تحقیق	۶
محدودیت های تحقیق	۷
مؤلف کتاب تبصره المؤمنین	۸
تولد و شغل	۸
خاندان و فرزندان	۹
آثار حکیم مؤمن	۱۰
وفات و مدفن	۱۱
شرح حال ملامحمدطاهر قمی	۱۲
لامحمد طاهر و مجلسی اول	۱۴

آثار و تالیفات ملامحمد طاهر.....	۱۶
تحفه الاخيار و كشف الاسرار.....	۱۷
اوضاع فرهنگي و اجتماعي عصر نويسنده تبصره المؤمنین.....	۲۰
شاه سليمان (۱۰۷۷-۱۱۰۵).....	۲۰
نقش علما در دولت صفويه.....	۲۱
منصب شيخ الاسلامی در حکومت صفوی.....	۲۴
رويارویی فقیهان و صوفیان.....	۲۶
نقد و بررسی کتاب تبصره المؤمنین.....	۳۰
شریعت و طریقت.....	۳۲
ولایت.....	۳۴
ریاضت و رهبانیت.....	۳۷
عشق.....	۳۹
ذکر و غنا، وجد و سماع.....	۴۱
کشف و الهام.....	۴۴
وحدت وجود.....	۴۶
شطح و ظامات.....	۴۸
تنکابنی و پاسخ به مطاعن ملامحمد طاهر قمی.....	۵۰
تشیع و تصوف.....	۵۳
تشیع شیخ محیی الدین عربی.....	۵۴
حسن بصری.....	۵۵

مولانا جلال الدین بلخی	۵۶
معرفی نسخه ها.....	۵۸
تصاویر نسخه ها	۶۰
روش تصحیح کتاب.....	۶۸
بخش دوم: کتاب تبصره المؤمنین	
مقدمه	۷۲
فصل اول: در اثبات طریقت	۷۷
فصل دوم: در تحقیق ولایت و رد کلام اهل ظاهر و درجات ایمان و بیان پیری و مریدی و جایز بودن ریاضت و رهبانیت و ترک حیوانی و لذات نفسانی	۹۰
فصل سوم: در تحقیق عشق	۹۷
فصل چهارم: در دلایل ذکر خفی و جلی و تحقیق غنا و وجد و سماع و حال	۱۰۰
فصل پنجم: در بیان کشف و رؤیا و وحی و الهام و عروج و وجود اوتاد و اقطاب و کرامات و عدم ضرر اهل الله از جمیع مضرات	۱۱۳
بیان کشف جزوی	۱۱۵
در بیان کشف کلی	۱۱۶
در بیان عروج روح	۱۱۸
در بیان اوتاد	۱۱۸
در بیان دیدن جن	۱۱۸
در جواز کرامات	۱۱۹
محفوظ بودن اهل الله از مضرات	۱۱۹

فصل ششم: در وحدت وجود	۱۲۰
فصل هفتم: در بیان انوار و حجب	۱۲۲
فصل هشتم: در جواز چله	۱۲۳
فصل نهم: در بیان شطح و ظامات	۱۲۴
فصل دهم: در بیان روح اعظم	۱۲۶
فصل یازدهم: در بیان فناء فی الله	۱۲۸
فصل دوازدهم: در جواب مطاعنی که حضرت شیخ الاسلام قم نسبت به هر یک از عرفا حقه داده است	۱۳۰
خاتمه: در دلایل تشیع و تأویل اقوال مشایخ کبار	۱۵۰
بخش سوم	
یادداشت ها و مآخذ متن کتاب تبصره المؤمنین	۱۷۰
منابع و مآخذ	۱۹۷

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

پیشگفتار

همانطور که در باب فلسفه، عرفان و کلام آثار گران سنگی از فلاسفه، عرفا و متکلمین بزرگ برجای مانده است، در خصوص نقد این آثار نیز آثاری ارزشمند در گنجینه معارف اسلامی وجود دارند. در خصوص نقد عرفان و تصوف متون بسیاری از خودِ عارفان و صوفیان و همچنین آثار فراوانی از فقیهان و ارباب شریعت که از منتقدان صوفیه بوده اند، برجای مانده است. البته شیوه نقد ارباب شریعت به مراتب متفاوت با شیوه نقد عارفان است. عرفایی که به نقد عرفان و به خصوص نقد صوفیه پرداخته اند، بیشتر بر آن بوده اند که وجود عرفان را از لوٹ بدعت - که گاه به آن گرفتار می آمد - پاک کنند و نیز آن را از دست ناهلان رهایی بخشند و در راه تعالی آن گام بردارند. برای نمونه می توانیم اشاره کنیم به فیلسوف و عارف بزرگ عصر صفویه، ملا صدرای شیرازی که خود دارای نوشته های عرفانی است و در بسیاری از نوشته های خود، از اندیشه و آراء و آثار عارفان و صوفیان بهره جسته و بارها به گفته های ایشان استناد می جوید، به نقد مشرب صوفیان عصر خود برخاسته و به نگارش کتاب *کسر اصنام الجاهلیه* می پردازد. و یا همانطور که در ادامه خواهد آمد، شاگرد برجسته ملا صدرا، ملا محسن فیض کاشانی که از عارفان صاحب نام زمان خود و نیز از فقیهان و محدثان به شمار می آید و مشرب عرفانی او در بسیاری از نوشته هایش مشهود است، به نگارش رساله *الکلمات الطریفه* در زمینه نقد عرفا و صوفیان می پردازد. فقها و ارباب شریعت نیز در نقد عرفان و تصوف کتب و رساله های فراوانی دارند. از مشهورترین نوشته های دانشوران شیعی مذهب، می توان از کتاب *تبصره العوام* تألیف جمال الدین محمد بن حسین رازی^۱، کتاب *حدیقه الشیعه* اثر مقدس اردبیلی^۲، کتاب *اثنا عشریه* نگارش شیخ حرّ عاملی و کتاب *تحفه الاخیار* اثر ملا محمد طاهر قمی نام برد. این نوشته ها معمولاً با پاسخ هایی از سوی عرفا و صوفیه مواجه بوده اند، مانند کتاب *تبصره المؤمنین* که جوابیه و یا به عبارتی ردیه ای بر کتاب *تحفه الاخیار* ملا محمد طاهر قمی است که در ادامه بیشتر به آن خواهیم پرداخت. نکته مهمی که می توان به آن اشاره نمود این

1 - این کتاب منسوب به سید مرتضی بن داعی حسنی رازی است. (به بخش ارجاعات یادداشت ۴ فصل دوازدهم مراجعه کنید).

2 - بخش مربوط به نقد تصوف این کتاب الحاقی و منسوب به مقدس اردبیلی است. نویسنده *تبصره المؤمنین* معتقد است که این بخش از کتاب را سید محمد میر لوحی سبزواری به کتاب *حدیقه الشیعه* ملا احمد اردبیلی الحاق نموده است.

است که شیوه نقد این دو گروه متفاوت است و می توان نقد های برجای مانده از این دو گروه را به دو نوع نقد: نقد از بیرون و نقد از درون تقسیم کرد.

نقدهای بیرونی که گاه نویسندگان آنها نسبت به مباحث عرفان و تصوف از آگاهی چندانی برخوردار نبوده اند، از پرداختن به مباحث مشترک و مورد اتفاق و نیز مباحثی که در نزد آنها از حساسیت کمتری برخوردار است پرهیز نموده اند. اینان که شاید بتوان آنها را از اهل ظواهر برشمرد - همانطور که نویسنده کتاب *تبصره المومنین* هر گاه به انتقاد از ملامحمد طاهر قمی می پردازد او را با عنوان «اهل ظاهر» خطاب می کند - عموماً پس از پرداختن به بحث درباره ریشه پیدایش تصوف و عرفان و گرایش های آن و طرح یک یا چند مسئله به طور کلی و گاه مبهم و بدون هیچ گونه بررسی ودقت لازم، به متون دینی روی آورده و با توجه به ادراک و استنباط خود از آنها، به مقایسه مباحث و مسائل عرفانی با ظواهر متون دینی - آیات و روایات - و در پی آن به نفی عرفان پرداخته اند، و حتی در مواردی، همچون نویسنده *تحفه الاخیار* بسیاری از عرفا را به کفر و ارتداد متهم می کنند. روش نقادی این گروه بر نفی هر گونه تأویل و تفسیر ذوقی - هر چند برگرفته از متون دینی و مستند به برخی از روایات و آیات باشد - و عدم توجه به عقل و تعقل فلسفی استوار است و در مقابل، بیشتر بر پیروی از ظواهر و بهره گیری از شیوه جدلی و مناظره و عقل عرفی تاکید دارند.¹

نقدهای درونی که غالباً نویسندگان آنها به گونه ای تخصصی با عرفان آشنا هستند، از آنجا که بر شیوه ای استدلالی و کمتر ذوقی و جدلی - هر چند که گاه رنگ و صبغه کلامی به خود می گیرند - استوار گردیده است، عموماً به نفی تعقل و ذوق عرفانی نمی پردازند، بلکه عرفان را به عنوان معرفتی از معارف بشری - نه دینی - که باید منطبق و مستند به دین و شرع گردند، مورد پذیرش قرار می دهند. بدین جهت حوزه فعالیت خرد و درستی آن را، محدود و مشروط می شمارند و به نفی تفسیرها و تأویل های ذوقی ای که مستند به متون دینی و آیات و روایات نیستند و یا با ظواهر شرع سازگار نمی نماید، می پردازند. در نقدهای درونی اگر چه همانند نقدهای بیرونی، خود را به متون دینی و ظواهر آن - به

1- از جمله دیگر این نوشته ها می توان به کتب و رسالات ذیل اشاره کرد: *الرد علی اصحاب الحلاج*، *الرد علی اصحاب الجنید*، *بیان الادیان*، *اصول الدیانات*، *الفصول التامه*، *ایجاز المطالب فی ابراز المذاهب*، *نهج الحق*، *اصول الفصول*، *توضیح المشربین و تنقیح المذهبین*، *الهادی الی النجاه*، *خیراتیه* و غیره.

ویژه ظواهر آیات و روایات - متعهد می‌دانند، لکن گام نهادن فراسوی ظاهر و ارائه برخی تفسیرها و تاویل‌های غیرظاهرگرایانه را که از درون ظاهر و با تکیه بر آن برون تراویده است، در صورتی که با ظاهر شرع مخالف نباشد، مورد پذیرش قرار می‌دهند.

در مقابل نقدهای بیرونی بر تصوف، کتب و رسالاتی در جواب و رد این انتقادات به رشته تحریر درآمده است، از جمله کتاب *تبصره المؤمنین* محمد مؤمن تنکابنی که در این پایان‌نامه به تصحیح آن می‌پردازیم، جوابیه‌ای بر کتاب *تحفه الاخیار* ملامحمد طاهر قمی است. در این اثر مولف بیشتر به تفسیرها و تاویل‌هایی که از آیات و روایات می‌شود تاکید دارد و انتقادهای امثال ملامحمدطاهر قمی از معارف عرفانی را عدم توانایی درک آنها از تأویلات و تعبیرات عرفانی می‌داند. در مقابل، کتاب *تحفه الاخیار* را می‌توان از نقد‌های بیرونی برشمرد، که بیشتر بر ظواهر و شیوه جدل و مناظره و عقل عرفی می‌پردازد. گواه بر این سخن جملاتی است که در این کتاب در مورد نقد صوفیان و پیروان آنها آمده است. از جمله می‌توان به جملات ذیل اشاره نمود که مؤلف بدون اینکه کوچکترین تاویل و تفسیری برای سخنان منقول از عرفای بزرگ و دعوی کرامات از آنها قائل باشد، آنها را دروغگو و فریبکار و کافر می‌داند و هرگونه تاویل را در سخنان آنها رد می‌کند و می‌گوید: «براصحاب دین و ارباب یقین پوشیده نیست که کلمات مذکوره کلمات کفر است و شک در کفر صاحب این کلمات نیست، بلکه در کفر کسی که صاحب این کلمات را کافر نداند»¹ نویسندگان و مصححان متون، از میان متون فلسفی، عرفانی، کلامی و متن‌هایی که در نقد این گونه معارف نگاشته شده است، نوعاً نسبت به تصحیح و بررسی متون نخست رغبت بیشتری نشان می‌دهند، تا تصحیح و بررسی آثاری که در نقد یا پاسخ این متون نگاشته شده است. این امر باعث گردیده که بسیاری از این نقدها و ردیه‌ها در گنجینه‌های نسخ خطی کتابخانه‌ها محصور و به دست فراموشی سپرده شوند. در نتیجه، در این زمینه از معرفت بشری، متون ارزشمند و قابل توجهی وجود دارند که تصحیح و یا نقد و بررسی نشده‌اند، لذا همه قادر به استفاده از آنها نیستند. بنابراین شایسته است که برخی از پژوهشگران و صاحبان قلم به این امر روی آورند و در راه شناساندن، تصحیح و بررسی این دسته از متون گام بردارند.

1- قمی، ملا محمد طاهر، *تحفه الاخیار*، تصحیح و تحقیق داود تهامی، قم، مطبوعاتی هدف، ۱۳۶۹، ص ۴۰۳.

مقدمه:

تعريف مسأله و تبیین موضوع:

همانطور که بیان شد بسیاری از کتب ارزشمند در گنجینه های نسخ خطی کتابخانه ها محصور و به دست فراموشی سپرده شده اند. از جمله این منابع ارزشمند کتب و رسالات عرفانی و دفاعیه ها و ردیه هایی است که در این زمینه به نگارش درآمده اند، متون ارزشمند و قابل توجهی که تصحیح و نقد و بررسی نشده اند. بنابراین بر هر پژوهشگر و اهل قلمی فرض است که در راه نجات و احیاء این منابع ارزشمند، به تصحیح و بررسی آنها همت گمارد و در اعتلای معارف اسلامی جد و جهد نماید. این پایان نامه مشتمل بر تصحیح انتقادی و نقد و بررسی کتاب تبصره المؤمنین (نگارش در سال ۱۰۸۰ق.) نوشته محمد مؤمن حسینی تنکابنی است که ردیه ای است بر سخنان ملامحمد طاهر قمی که از معارضان عرفان و تصوف بوده است. همچنین علاوه بر تصحیح متن کتاب مقدمه ای بر آن شامل اوضاع فرهنگی اجتماعی عصر نویسنده، معرفی نویسنده و ملامحمد طاهر قمی و تعلیقاتی در توضیح موارد مبهم و مطالب منقول از سایر منابع افزوده خواهد شد.

پیشینه تحقیق:

محمد مؤمن حسینی تنکابنی مشهور به حکیم مؤمن، علاوه بر این اثر کتاب تحفه المؤمنین در زمینه طب را نیز دارد که به چاپ رسیده، هرچند این کتاب به تصحیح و بررسی دقیق تری نیاز دارد. اما در زمینه تصحیح و نقد و بررسی کتاب تبصره المؤمنین کاری صورت نگرفته است.

سؤالهای اساسی تحقیق:

الف) این کتاب در پی پاسخ به کدام یک از اعتراضات محمد طاهر قمی است؟

ب) تحلیل و تفسیر محمد مؤمن تنکابنی از تصوف و صوفیه چیست؟

ج) در تألیف این کتاب از چه منابعی استفاده شده است و سبک نویسنده در دفاع از تصوف و ردّ

ایرادات وارده از جمله ملامحمد طاهر قمی در این کتاب چگونه است؟

د) جایگاه این اثر در بین آثار تألیف شده در این زمینه چیست؟

ه) تألیف این کتاب در این عصر آن هم توسط یک طیب که در امر طبابت بیشتر تخصص دارد تا در مباحث عرفانی و کلامی، چه ضرورتی داشته است؟

فرضیه‌های تحقیق:

الف) ملامحمد طاهر قمی یکی از شیخ الاسلام‌های بانفوذی بوده که در اکثر مبانی عرفانی متصوفه ایراد وارد کرده است و آنها را کافر و زندقه می‌داند.

ب) کتاب تبصره المؤمنین اگرچه صبغه جدلی در آن بیشتر مشهود است و بیشتر به آیات و روایات مستند است، زیرا در این اثر مؤلف بیشتر به تفسیرها و تأویل‌هایی که از آیات و روایات می‌شود تاکید دارد، اما چه بسا مؤلف از استدلال‌های عرفانی نیز برای بیان نظرات خود استفاده کرده باشد.

ج) عدم رعایت ظواهر شریعت توسط برخی از گروه‌های متصوفه آن روزگار باعث ایجاد اختلاف و تعارضات بین آنها با متشرعان شده باشد. در این برهه از زمان مؤلف از جمله کسانی بوده که هم به مبانی تصوف آشنایی داشته و هم به شاه که یکی از دغدغه‌های او این اختلافات بوده نزدیکتر بوده است.

د) به احتمال بسیار در قیاس با آثار دیگر در این زمان این کتاب که مؤلف آن در کار خود دقت بالایی داشته است، دارای اهمیت ویژه‌ای باشد.

ضرورت و هدف تحقیق:

با توجه به ارزشمند بودن اثر و موضوع جالبی که کتاب به آن پرداخته و به خصوص دفاع از صوفیه آن هم در عصری که تصوف و صوفیان تحت شدیدترین انتقادات متشرعان بودند، می‌توان اهداف ذیل را برای این تحقیق در نظر گرفت:

الف) به دست دادن ویرایشی دقیق و پدید آوردن زمینه‌ای که این اثر بیشتر در اختیار پژوهشگران قرار گیرد.

ب) بررسی و نقد آراء مؤلف که از مدافعان تصوف در عصر صفویه است ولی به قول خودش علیرغم "مشرّب حکمت خیز و صنعت طبابت خطا خیز"¹ وظیفه خود می داند که در مقابل هجمه های بی امان مخالفان عرفان و تصوف بایستد و از آن دفاع کند. و بررسی کلی تعارضاتی که در این عصر بین متصوفه و متشرعان (شیخ الاسلام ها) وجود داشته است.

ج) احیاء یک نسخه خطی ارزشمند و در دسترس قرار دادن متن تصحیح شده آن برای علاقه مندان و پژوهشگران به منظور نقد و بررسی بیشتر، و آشنایی با اوضاع فرهنگی و اجتماعی عصر نویسنده کتاب.

د) با توجه به این که نسخه های این کتاب تصحیح نشده و به طبع نرسیده است، چاپ و نشر این کتاب با تصحیح دقیق و نقد و بررسی جامع جهت مطالعه علاقه مندان بسیار مفید خواهد بود.

روش انجام تحقیق:

در این تحقیق از روش کتابخانه ای و اسنادی استفاده شده است. در تصحیح از چهار نسخه به دست آمده از این کتاب استفاده شده و در بخش ارجاعات به منابع کتابخانه ای مراجعه شده است.

ساختار تحقیق:

این تحقیق شامل دو بخش می باشد، که در بخش اول ابتدا شرح حالی از محمد مؤمن حسینی تنکابنی، مؤلف تبصره المؤمنین و همچنین درباره زندگی ملامحمد طاهر قمی مؤلف کتاب تحفه الاخیار، که این کتاب جوایه ای بر آن است بیان می شود. در ادامه به تحلیلی درباره اوضاع سیاسی و فرهنگی عصر صفویه به خصوص عصر نویسنده کتاب و نقش علماء در این عصر و همچنین بررسی اجمالی اختلافات بین شیخ الاسلام های این عصر با متصوفه و رویارویی آنها با هم و آثاری که در این زمینه به وجود

1- همین کتاب، بخش دوم، ص ۱۵۰.

آمده اند و به خصوص ردیه هایی که دو طرف بر علیه هم می نوشتند، پرداخته می شود. سپس به نقد و بررسی کتاب پرداخته می شود، که برای این کار مطالب کتاب را با مطالبی که در *تحفه الاخیار* آمده است مقایسه کرده و به مقایسه و بررسی و تحلیل آن پرداخته ایم. در ادامه به معرفی اجمالی نسخ خطی از کتاب *تبصره المؤمنین* که در این تصحیح مورد استفاده قرار گرفته اند، همراه با تصویر صفحات آغاز و پایان نسخ، می پردازیم و پس از آن شیوه به کار رفته در تصحیح این کتاب بیان شده است. در بخش دوم تصحیح متن کتاب با مقایسه آن با نسخ موجود صورت گرفته است. برای این کار از چهار نسخه استفاده شده که یکی را اساس قرار داده و اختلافات را در پاورقی ذکر نموده و در مقابله آنها نهایت دقت صورت گرفته است. در بخش سوم با مراجعه به منابع مورد استفاده مؤلف، ارجاعات و تعلیقات مربوط به متن کتاب بیان شده و در نهایت فهرست منابع مورد استفاده در این تحقیق و تصحیح بیان شده است.

محدودیت های تحقیق:

از آنجا که در این تحقیق به ناچار باید از نسخ خطی استفاده شود، برای در اختیار داشتن این نسخ با مشکلاتی مواجه خواهیم شد. و دیگر اینکه با توجه به استفاده از منابع مختلف در تالیف کتاب، در بخش ارجاعات گاه با محدودیت منابع در دسترس مواجه خواهیم شد.

مؤلف کتاب *تبصره المؤمنین*:

دانشمند حکیم و ادیب و عارف، آقاسید محمد مؤمن بن امیر محمد زمان حسینی دیلمی تنکابنی مازندرانی از اطباء بزرگ شیعه است. اصل خانوادگی این مرد بزرگ از شهر دیلمان که واقع در بین لاهیجان و جنوب غربی آن متصل به شهر لنگرود است، بوده است. از این خطه طبایی مشهور بیرون آمده اند از جمله خاندان و اجداد محمد مؤمن است که از آنجا به سمت اصفهان حرکت کرده و چون شهر اصفهان پایتخت پادشاهان صفوی بوده است در آنجا سکونت اختیار کرده اند.

تولد و شغل :

در دیباچه کتاب *تحفه المؤمنین* که در زمینه طب است، خود مولف گفته است که اجدادش و پدرش در دربار پادشاهان صفوی در اصفهان طبیب مخصوص بوده اند، پس معلوم می شود که ولادت خود او در شهر اصفهان اتفاق افتاده است، گرچه کتب رجال و تراجم، سال تولد او را ضبط نکرده اند، اما با توجه به اینکه وی در سال ۱۰۸۶ کتاب *تبصره المؤمنین* را تالیف کرده و تالیف کتاب *تحفه المؤمنین* را در سال ۱۰۹۰ به پایان برده، می توان حدس زد اگر وی در سن چهل یا پنجاه سالگی این کتب را تألیف کرده و پزشک معتمد شاه سلیمان بوده باشد، باید تولد وی در حدود ۱۰۴۰ تا ۱۰۵۰ باشد. چنانکه در مقدمه کتاب *تبصره المؤمنین* خود را محمد مؤمن الحسینی تنکابنی معرفی می کند. حکیم محمد مؤمن علم طب را نزد پدر و سایر افراد خاندانش که همه از پزشکان بوده اند، تحصیل کرده است، ولی کتب رجال و تراجم یادی از اساتید او نکرده اند. وی چنان در طب تبحر داشته است که از اطباء حاذق و کاردان و پزشکان دانا و بصیر عصرش محسوب می شد و بر همکارانش تفوق داشت، زیرا اگر چنین نبود به دربار شاه سلیمان صفوی راه نمی یافت و پزشک مخصوص شاه نمی شد. صاحب فتوح *المجاهدین* در ستایش از او می نویسد: «همت سید نجیب به درجه ای است که نواب خلدآشیان صاحب قران در بلده بسطام او را نزد پادشاه هندوستان به امر طبابت می فرستادند و او چاکری این درگاه را سرمایه معموری عقبی دانسته و بالفعل مسند نشین محفل تحدید و تفرید میرزا محمد سعید- دام توفیقاته - و بعضی مقربان درگاه خلایق پناه اند.»^۱ عمر خود را به طبابت و تالیف و خدمت به ملت ایران سپری کرد و علاوه بر طب در کلام و عرفان نیز تبحر داشته است

خاندان و فرزندان:

همانطور که گفته شد، مؤلف در خانواده ای اهل طبابت به دنیا آمده و پرورش یافته است. خود مؤلف در دیباچه کتاب *تحفه المؤمنین* می گوید: «و والد این ذره بی مقدار میرزا محمد زمان تنکابنی دیلمی- طاب ثراه- با وجود حدس صائب و ذهن ثابت مدتی در معالجات به دستور اجداد و استادان امجاد

1 - قمی، ملا محمد طاهر، فتوح المجاهدین، نسخه خطی، در مجموعه ۱۰۳۱/۲ ط مجلس، برگ ۱۷۱.

کوشیده و مجربات چندی از آن مخلف گشته، خواست که در سلک جمع و ترتیب آورده ...» و دیگر می گوید: « و چون والد و جد این بی بضاعت منتسب به خادمی درگاه خواقین کامکار و سلاطین عالی مقدار بهیه مرتضویّه و دودمان مضمیّه علیه صفویه بودند این بی مقدار نیز به میامن اخلاص موروثی به ملازمت رکاب سپهر انتساب خلاصه ذریه پیغمبر گشته...»^۱. از این عبارات معلوم می شود که پدر و جد او نیز علاوه بر طبابت صاحب تألیف نیز بوده اند و همچنین آنها نیز از اطبای مخصوص دربار شاهان عصر خود بوده اند. سید احمد روضاتی در مقدمه ای که بر کتاب *تحفه حکیم مؤمن (تحفه المؤمنین)* نگاشته است آورده است که: « و اما فرزندان و احفاد او هم به پیروی از اجداد خود علم طب موروثی خاندان خود را همچنان حفظ کرده اند و با بررسی کتب و تراجم و تاریخ می توان آنان را جستجو کرد. مثلاً یکی از احفاد دختری او مرحوم میرزا احمد طیب تنکابنی است که نویسنده کتاب *تاریخ علماء و شعرای گیلان* در صفحه ۱۰۶ درباره او می گوید: میرزا احمد طیب تنکابنی گیلانی از اطبای اواسط مئه سیزدهم هجری و از حکیم باشیان حضور خاقان مغفور فتحعلی شاه قاجار است ... و نژاد او از طرف پدر به شیخ زاهد گیلانی و از جانب مادر به حکیم مؤمن مولف کتاب *تحفه المومنین* می رسد. یک شاخه از نسل مولف در زمان ما [زمان میر سید احمد روضاتی] از سادات ساکنین نجف آباد اصفهان هستند. و یکی از فرزندان او از بزرگان علماء و مجتهدان و مراجع عصر ما [روضاتی] بود و او مرحوم آیت الله آقای حاج میر سید علی نجف آبادی - اعلی الله مقامه - است که خود از علمای بزرگ در فقه و اصول بود و در فلسفه و حکمت هم ید طولایی داشت و نسب او با هفت واسطه به حکیم مؤمن صاحب *تحفه* می رسد.»^۲

آثار حکیم مؤمن:

از آنجا که حکیم مؤمن از اطبای حاذق زمان خویش بوده است، مهمترین اثر و تألیف او نیز در زمینه طب و پزشکی بوده است، و آن کتاب *تحفه المؤمنین* یا *تحفه حکیم مومن* است که در حدود سال ۱۰۹۰ تألیف کرده است. مؤلف، این کتاب را با مراجعه به کتب طب اعصار پیش به ضمیمه دروسی که نزد

1- تنکابنی، سید محمد مومن، *تحفه حکیم مومن*، مقدمه احمد روضاتی، بی جا، کتابفروشی محمودی، بی تا، صفحه لا- شماره یک.

2- همان، صفحه لا- شماره دو.

اساتید خود از پزشکان ماهر فراگرفته با اضافه تجربیات و عملیات طبی که شخصاً داشته تألیف کرده است و چون طبیب مخصوص شاه سلیمان بوده دیباچه کتاب خود را به نام او نگاشته است. سیریل الگود در کتاب تاریخ پزشکی ایران می نویسد: «در همان هنگامی که آئزولوس به تألیف کتاب داروسازی خود مشغول بود، رساله معروف دیگری درباره داروها توسط مأمون پدر و پسر در حال تنظیم بود. این کتاب که نتیجه زحمات آن دو بود به تحفه المؤمنین معروف است. این کتاب به وسیله میر محمد زمان تنکابنی شروع شد و توسط پسرش محمد مأمون حسنی که معمولاً به طبیب مأمونیه معروف بود، تکمیل گردید. نوشتن آن در سال ۱۶۶۹ (۱۰۹۰ ه ق) به پایان رسید و به شاه سلیمان صفوی اهدا گردید. کتاب مزبور یکی از منابع اصلی است که شیلمر اطلاعات موجود در فرهنگ اصطلاحات خود را از آن اقتباس کرده است.»^۱ البته باید متذکر شویم که الگود و یا مترجم کتاب در ضبط نام محمد مؤمن دچار اشتباه شده و او را مأمون نامیده، همچنین وی از سادات حسینی بوده که او را حسنی ضبط نموده است. وی نام کتاب را تحفه المؤمنین نهاده است. از آنجا که الگود نام کتاب را تحفه المؤمنین نوشته است، شاید بتوان گفت که این کتاب را تحفه المؤمنین یعنی تحفه دو مومن؛ پدر و پسر، نیز نامید. در هر صورت این کتاب بعدها در زبان خواص و عوام مردم به تحفه حکیم مومن معروف شده است. از این کتاب نسخ مختلفی کتابت شده از جمله، نسخه ای از آن به شماره دستیابی ۹۵۱ در کتابخانه وزارت امور خارجه تهران موجود است. و نسخه دیگر آن در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به شماره ۱۳۵ ب حقوق، موجود است که این نسخه به چاپ رسیده است. اثر دیگری به نام فتوح المجاهدین و رد المدلسین نیز به وی منسوب شده است که در سال ۱۰۹۰ ق تألیف شده است. اگرچه این اثر با نام ملامحمد طاهر قمی است، ولی چنانکه از مقدمه آن پیداست و از مضامین کتاب بر می آید این کتاب در واقع جوابیه ای است که یکی از شاگردان حکیم مؤمن (و به احتمال قوی خود حکیم مؤمن) آن را با نام مستعار قمی در پاسخ ردیه ای که ملامحمد طاهر قمی بر تبصره المؤمنین نگاشته بود، تألیف کرده است. از این رساله نسخه خطی به شماره ۱۰۳۱/۱ ط در کتابخانه مجلس موجود است که بنده تصویر این نسخه را به همراه نسخه تبصره المؤمنین دریافت نمودم. وی همچنین کتابی تحت عنوان دُررالبهیه نیز در زمینه اصول فقه تألیف

۱- الگود، سیریل، تاریخ پزشکی ایران و سرزمینهای خلافت شرقی، ترجمه: باهر فرقانی، تهران، انتشارات امیر کبیر، چاپ سوم، ۱۳۸۶، ص ۴۱۵.

کرده است که نسخه خطی آن به شماره ثبت ۳/۳۵۲ د - الهیات (گک ۱۴۲-۱۵۱) در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است. اثر مهم دیگر این حکیم همین کتاب تبصره المؤمنین است که قصد تصحیح و نقد و بررسی آن را داریم، که به صورت مجزا و کامل به معرفی آن خواهیم پرداخت.

وفات و مدفن :

سال وفات و محل دفن این حکیم بزرگ هنوز به دست نیامده، زیرا هیچ یک از مورخین آن را ضبط نکرده اند، اما برخی به خطا آن را ۹۲۳ق ثبت کرده اند. سید احمد روضاتی در مقدمه تحفه المؤمنین می گوید: «حضرت آیت الله العظمی آقا سید شهاب الدین مرعشی نجفی - دام ظلّه - که امروز از مراجع تقلید قم اند در حواشی خود بر کتاب تذکره القبور چاپ دوم صفحه ۱۹۵ فرموده اند: وفات میرزا محمد مؤمن حکیم و شاعر و ادیب در سال ۹۲۳ق بوده و دارای قبر کوچکی در محله احمد آباد اصفهان کوی دار البطح که در زبان عوام به پاچنار دالبطی معروف است، می باشد.»^۱ اما با توجه به اینکه حکیم مؤمن طیب دربار شاه سلیمان صفوی بوده و او در سال ۱۱۰۵ نیز وفات کرد، و دیگر اینکه محمد مؤمن به بهره گیری خود از کتاب تذکره اولی الالباب داود انطاکی (وفات: حدود ۱۰۰۸) که یکی از منابع مهم پزشکی است تصریح کرده است، پس یقیناً این قبر و این تاریخ وفات مربوط به دیگری است.

شرح حال ملا محمد طاهر شیرازی قمی:

ملا محمد طاهر بن محمد حسین شیرازی قمی، فرزند محمد حسین نجفی شیخ الاسلام، از چهره های علمی و اجتماعی برجسته نیمه دوم عصر صفوی است که تا زمان درگذشتش در سال ۱۰۹۸، امام جمعه و شیخ الاسلام شهر قم به شمار می آمد. صاحب ریحانه الادب نیز وی را از مخالفان سر سخت صوفیه می داند و او را «ملا میرزا محمد طاهر بن محمد حسین شیرازی الاصل، نجفی المنشاء، قمی الموطن، اخباری المشرب و از مشاهیر علمای امامیه عهد شاه سلیمان صفوی و از مشایخ اجازه شیخ حر عاملی و ملا محمد باقر مجلسی و از وجوه واعیان علمای عهد خود» معرفی می کند و می نویسد: «وی نماز جمعه می خواند و به تارکین آن انکار داشت، معاند مذاق فلاسفه و صوفیه بود و بین او و ملا خلیل قزوینی که نماز جمعه را

1 - تنکابنی، سید محمد مؤمن، تحفه حکیم مؤمن، صفحه ی شماره یک .

در زمان غیبت حرام می دانسته جریاناتی واقع شده است. وی در رساله *تحفه الاخیار* به رد صوفیه و جمعی از عرفا و علماء پرداخته است و حتی در چند رساله خود سماع و خرقه پوشی و پشمینه پوشی و چله نشینی و عزلت و انقطاع از مردم و به زبان آوردن لفظ طریقت و حقیقت و قول به عشق حقیقی و مکاشفات عرفانیه و نظایر اینها را از بدعت های مهلکه بر شمرده است.^۱ وی عالمی اخباری بود در عین حال، در مجلد ۱۰۷ (ص ۱۲۹) *بحار الانوار* اجازه ای که وی برای علامه مجلسی نگاشته درج شده است. شیخ حر عاملی (م ۱۱۰۴) که معاصر وی بوده، از او با عناوین «من أعیان الفضلاء المعاصرین، عالم مدقق ثقه فقیه متکلم محدث جلیل القدر عظیم الشان» یاد کرده است.^۲ مشی فکری حرّ عاملی با محمد باقر مجلسی دوم (م ۲۷ رمضان ۱۱۱۰) کاملاً یکسان بوده است، که اگر چنین باشد می توان حدس زد که اندیشه ضدیت با تصوف در این دو نفر دست کم تا اندازه ای متاثر از ملامحمد طاهر بوده است. قمی در جریان مبارزه اش با تصوف، به نوعی با مرحوم محمد تقی مجلسی (مجلسی اول) نیز درگیر شد و ردّ و ایرادهایی میان آنان نگاشته شد، که اشاره خواهد شد. از جمله رساله *مختصر التوضیح یا اصول فصول التوضیح* که مناظره ای علمی - نوشتاری در باب تصوف است و شامل بیست و سه باب است و هربابی سه فصل دارد، که در این فصول ملامحمد طاهر به ایراداتی از بزرگان صوفیه پرداخته است و ملامحمد تقی مجلسی نیز به پاسخ آنها مبادرت ورزیده است که رسول جعفریان این رساله را به صورت کامل در کتاب *سیاست و فرهنگ روزگار صفوی*، آورده است.^۳ ملامحمد طاهر قمی یک ضلع از سه ضلع مثلث شیخ الاسلام های با نفوذ و قدرتمند دوره اخیر عصر صفوی است که عبارتند از: علامه مجلسی (م ۱۱۱۰) در اصفهان، شیخ حر عاملی (م ۱۱۰۴) در مشهد و ملامحمد طاهر قمی (م ۱۰۹۸) در قم. نفوذ وی چندان بود که به ادعای برخی، می توانست برای بسیاری از محکومان یا متهمان وساطت و از آنان حمایت کند، به طوری که عبدالحی رضوی (م بعد از ۱۱۴۱)، صاحب کتاب *حدیقه الشیعه* (این کتاب غیر از اثر معروف *حدیقه الشیعه* مقدس اردبیلی است) و معاصر او، از وساطت وی برای شخص متهمی نزد شاه صفی (سلیمان) (م ۱۱۰۵) یاد کرده و تاثیر آن را یادآور شده است.^۴ به رغم این ارتباط، یک بار به خاطر

1 - مدرس تبریزی، علامه محمد علی، *ریحانه الادب*، تهران، انتشارات خیام، چاپ چهارم ۱۳۷۴، جلد ۴، ص ۴۹۰.

2 - حر عاملی، محمد بن حسن بن علی، *امل الامل*، تصحیح سید احمد حسینی، نجف، مطبعه الاداب، ۱۴۰۸ق، جلد ۲، ص ۲۷۷.

3 - جعفریان، رسول، *سیاست و فرهنگ روزگار صفوی*، تهران، نشر علم، ۱۳۸۸، جلد ۱، صص ۸۳۳-۸۸۲.

4 - همان، جلد ۱، ص ۷۹۷.